

Tomasz Kruszewski
(Uniwersytet Wrocławski)

Medyczne i administracyjne zadania służby zdrowia w prowincjonalnych zakładach leczenia psychiatrycznego na Śląsku w XIX i pierwszej połowie XX wieku

Przedmiotem tego artykułu jest pokazanie jak nauka przeplata się ze stroną organizacyjną jej realizacji. Takim przykładem jest prowincjonalne leczenie chorych psychicznie na Śląsku. Podstawy naukowe tej dziedziny wiedzy, jaką jest psychiatria, w mieście z którego pochodzę ma najmocniejsze podstawy, bo tu właśnie w klinice uniwersyteckiej narodziła się współczesna psychiatria. Wrocławska szkoła psychiatrii Heinricha Neumanna i Carla Wernickego jest podstawą całej tej nauki na świecie. Znaczenie swoich badań dla dziejów nauki wyczuwał już w czasie Wiosny Ludów sam Heinrich Neumann, gdy w 1848 roku pracował jako lekarz w szpitalu w Lubiążu. Wygłosił wtedy przemówienie wobec nadprezydenta prowincji śląskiej Juliusa Herrmanna von Pindera, snując perspektywy dalszego rozwoju zakładów dla obłąkanych¹. Zapowiedział w nim konieczność dalszego unowocześniania opieki

¹ H. Neumann, *Gedanken über die Zukunft der schlesischen Irrenanstalten*, Wohlau [1848]. Heinrich Neumann (1814-1884) to jeden z najwybitniejszych psychiatrów niemieckich. Zaczynał jako internista, habilitował się w 1842 r. W latach 1841-1844 dokonał klasyfikacji różnych stadiów chorób psychicznych, był też twórcą pojęcia psychozy jednolitej. Jako lekarz naczelny w Lubiążu pracował w latach 1846-1852, potem założył prywatną klinikę psychiatryczną we Wrocławiu-Popowicach. W 1859 r. napisał dzieło teoretyczne o konieczności przymusowego leczenia łżej chorych. W 1867 r. zostaje dyrektorem szpitala psychiatrycznego przy ob. ul. Kraszewskiego, którego był założycielem, w 1874 r. przechodzi do uniwersyteckiej kliniki psychiatrycznej i tu w 1877 r. zostaje ordynatorem i profesorem zwyczajnym. Jego najwybitniejszym uczniem był Carl Wernicke, który w 1878 r. habilitował się na Uniwersytecie Wrocławskim pod kierunkiem Neumanna, zob. H. Schott, R. Tölle, *Geschichte der Psychiatrie. Krankheitslehren. Irrwege. Behandlungsformen*, Monachium 2006, s. 250, 333, 525 i 572, E. Shorter, *Historia psychiatrii. Od zakładu dla obłąkanych po erę Prozacu*, Warszawa 2005, s. 122. Neumann został pochowany na cmentarzu wiejskim w ob. dzielnicy Popowice. Grób Neumanna zniszczono w 1961 r. w momencie likwidacji cmentarza, zob. M. Burak, H. Okólska, *Cmentarze dawnego Wrocławia*, Wrocław 2007, s. 221. Sylwetka Neumanna była przedmiotem rozprawy doktorskiej H. Henselera na Uniwersytecie w Monachium w 1959 r., zob. H. Henseler, *Die „analytische Medizin“ des Psychiatres Heinrich Wilhelm Neumann*, Monachium 1959, o pobycie Neumanna w Lubiążu zob. też A. Kiejna, M. Wojtówic, *Provincjonalny Psychiatryczny Zakład Lecznico-Opiekuńczy w Lubiążu. 1830-1912*, Wrocław 2002, *passim*. Neumann był twórcą wrocławskiej szkoły neuropsychiatrii, zob. A. Kiejna, R. Górna, S. Chładzińska-Kiejna, *Wrocławska szkoła neuropsychiatrii Carla Wernickego*, „Psychiatria Polska” R. 1998, tom XXXII, nr 2, s. 209-218, na s. 210 i 211 życiorys H. Neumanna. Zob. też *Biographisches Lexikon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker, Vierter Band*, Wiedeń - Lipsk 1886, s. 359.

medycznej, z wykorzystaniem najnowszych osiągnięć medycyny. Wskazał też różne konkretne pomysły, np. rozbudowę pomieszczeń dla chorych, którzy popadli w szal. Wyciągał też inne wnioski bardziej ogólne. Jego zdaniem lekarzy trzeba było uwolnić od spraw administracyjnych, by nie musieli stawać się urzędnikami szpitalnymi, powinna jednak istnieć stała kontrola nad obu tymi grupami pracowników szpitali psychiatrycznych. Zwraçał też uwagę by istniała jedność leczenia, przy zachowaniu odrębności specyficznych dla poszczególnych chorób. Inny wniosek prowadził go do podnoszenia kwalifikacji lekarzy, a także do podnosili konieczność informowania społeczeństwa o tym, co się w zakładach działo, jednak państwo – jego zdaniem – nie powinno zbyt kontrolować form leczenia. Snuł też marzenia, by lekarzy psychiatry byli wybitnymi osobowościami².

Aby zmysłować czytelnikom z jakimi osobowościami z dziedziny psychiatrii mamy do czynienia, chciałbym przywołać kilka faktów. Wielka historia psychiatrii wiąże się ze szpitalem w Lubiążu. W 1824 r. zatrudniono w tym zakładzie dra Moritza Gustava Martiniego (1794-1875) pochodzącego z saskiej Pirny, człowieka, który przez następne kilkadziesiąt będzie kierował zakładem i wywrze na nim ogromne piętno³. Był on uczniem słynnego lekarza, współtwórcy psychiatrii niemieckiej, dra Ernsta Gottloba Pienitza (1777-1853) i chciał też zastosować jego metody leczenia⁴.

Dodać należy, że oficjalne otwarcie zakładu nastąpiło w VII 1830 r.⁵ Zakład w Lubiążu stał się w tym czasie dobrze zorganizowanym, jak na warunki XIX-wieczne zakładem leczniczym. Stał się modelowym szpitalem psychiatrycznym w Prusach, odwiedzany nie tylko przez rządowych dygnitarzy, ale także przez gości zagranicznych, a dyrektor wielkiego nowojorskiego *Asylum for insanity* Pliny Earle nazwał lubiąską placówkę „najlepszym zakładem na świecie”⁶. Pogląd ten zapamiętał towarzyszą-

² Tak też zresztą w Lubiążu było, cały XIX w. to rządy światowej sławy lekarzy: Moritza Gustava Martiniego, Heinricha Neumanna, Paula Junga, Clemensa Neissera, Emila Kraepelina, Rudolfa Virchowa, Wilhelma Altera itd.

³ Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dalej APW), Wydział Samorządowy Prowincji Śląskiej (dalej PVS), sygn. 1778, już od pag. 1. Martini jako uczeń słynnego dra Pienitza z Sonnenstein, odbył praktyki w wielu zakładach psychiatrycznych w Niemczech i Francji, był prekursorem wprowadzenia ogrodów dla chorych w zakładach, zob. sygn. 1779, pag. 18 i 19. W 1872 r. Martini został honorowym członkiem Niemieckiego Związku Psychiatrów. Gdy umierał w 1875 r. jego najwybitniejszy uczeń Rudolf Virchow (1821-1902) napisał o nim wspomnienie, zob. Virchows Archiv, Berlin-Heidelberg 2005. Życiorys Martiniego, zob. *Biographisches Lexikon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker, Vierter Band*, Wiedeń - Lipsk 1886, s. 150-151; A. Kiejna, M. Wójtowicz, *dz.cyt.*, s. 41-42. Martini urodził 17 XII 1794 r. w saskiej Pirnie. W 1822 r. na uniwersytecie lipskim Martini obronił rozprawę doktorską (zob. M. G. Martini, *De fili serici usu in quibusdam viarum lacrymalium morbis: dissertatio pathologico-chirurgica; cum tabula*, Lipsk 1822). Po przejściu na emeryturę zamieszkał w Zgorzlecu i tutaj też zmarł 11 lipca 1875 r.

⁴ Życiorys Pienitza zob. <http://psychiatrie.uniklinikum-dresden.de/pdf/Geschichte-Saechs.-Psychiat.pdf>, zob. też H. Schott, R. Tölle, *dz.cyt.*, s. 65, 260, 270, 285, 553 i 557.

⁵ W. Alter, *Provinzial-u. Pflegeanstalt zu Leubus i. Schl. [w] Deutsche Heil- und Pflegenanstalten für Psychisch-krankte in Wort und Bild. Den Mitgliedern des IV. Internationalen Kongresses zur Fürsorge für Geistesranke Berlin, den 3. bis 7. Oktober 1910 gewidmet*. Redigiert von Dr. Johannes Bresler, Halle a.S. 1910, Bd I, s. 347.

⁶ *Plenar-Verhandlungen des intermimistischen Provinzial-Landtages des Herzogthums Schlesien, der Grafschaft Glatz und des Markgrafthums Oberlausitz vom 14. September bis einschließlich 12. Oktober 1851*, Wrocław, b. r. wyd., *Denkschrift über die Verwaltung der Provinzial-Ständischen Irren-Anstalten und über die Bedürfnisse derselben*, memoriał Schleinitza z 20 IX 1851 r., s. 2 dokumentu. Bardziej szczegółowe dokumenty odnośnie Lubiąża są w APW, PVS, sygn. 1802, lata 1847-1855.

cy gościowi nowy nadprezydent prowincji Eduard von Schleinitz i przywołał w swym sprawozdaniu na nadzwyczajny (IX) landtag, jako komisarz landtagu.

Trzeba pamiętać, że dyrektor szpitala psychiatrycznego był lekarzem, umiejętność wspólnego wykonywania tych zadań była cechą Martiniego, ale już nie jego następcy... O tym, że łączenie funkcji medycznych z administracyjnymi może się źle skończyć, świadczą dzieje wybitnego uczonego dra Paula Augusta Junga, dotychczasowego lekarza zakładu obsługiwanego przez diakonisy w Kaiserswerth k. Düsseldorfu, który w Lubiążu zaczął karierę od stanowiska III lekarza⁷. Rok 1872 przyniósł wydarzenie szczególne, z dniem 1 X t. r. dr Gustav Moritz Martini, tajny radca sanitarny, od 48 lat dyrektor zakładu w Lubiążu przeszedł na emeryturę. Rok ten zbiegł się z 50 rocznicą uzyskania przez niego godności doktora medycyny. Podczas tej ostatniej rocznicy (3 IV 1872 r.) cesarz Wilhelm I wyraził zgodę na przejście jubilata na emeryturę. Z racji znaczenia dra Martiniego dla rozwoju lecznictwa dla chorych psychicznie w całych Prusach wydał 3 IV 1872 r. Wilhelm I specjalny rozkaz gabinetowy, w którym nadał on odchodzącemu dyrektorowi order Korony Królewskiej II klasy. Nie podjęto też decyzji o zatrudnieniu nowego dyrektora, tymczasowo pełnienie tych obowiązków objął drugi lekarz w zakładzie Jung, rok później formalnie mianowany dyrektorem⁸. Dyrektorowanie tego wybitnego psychiatry skończyło się jednak bardzo źle. Obradami XXXI landtagu wstrząsnęła bowiem afera związana z zakładem w Lubiążu, która wiązała się z osobą dyrektora zakładu dra Junga. Ten ostatni był wybitną osobowością, ale zupełnie nie nadawał się do funkcji administracyjnych. Dlatego też na posiedzeniu wydziału prowincjonalnego w dniu 20 V 1884 r. starosta krajowy Max von Uthmann zgłosił wniosek o odwołanie Junga z funkcji dyrektora. Sprawą zainteresowała się też prokuratura, która podjęła dochodzenie w sprawie ewentualnego postępowania karnego, a w najlepszym przypadku tylko dyscyplinarnego. Dyrektor jako wyższy urzędnik samorządowy podlegał regulaminowi dyscyplinarnemu dla urzędników z 14 III 1877 r.⁹ Oskarżano go o to, że gdyby jeszcze dalej pozostał dyrektorem, to lubiąskie budynki stałyby się ruinami. Starosta krajowy za najgorsze uznał jednak dalsze działania dyrektora, który cały konflikt upublicznił, przekazując informacje o nim prasie. W związku z powyższym z dniem 26 V 1884 r. rozwiązano z drem Jungiem stosunek pracy, a z dniem 1 VIII t. r. funkcję dyrektora zakładu powierono drowi Wilhelmowi Alterowi (dotychczas dyrektorowi w zakładzie w Brzegu)¹⁰.

⁷ *Verhandlungen des vierzehnten Provinzial-Landtages des Herzogthums Schlesien, der Grafschaft Glatz und des Markgrafthums Oberlausitz, Preußischen Antheils, nebst dem Allerhöchsten Landtags-Abschiede vom 15. November 1862*, Wrocław 1862, Nr. 12, s. 1 i 2. Życiorys Paula Augusta Junga (1830-1908), zob. A. Kiejna, M. Wójtowicz, *dz.cyt.*, s. 43. Jung był po Martinim kolejnym dyr. w latach 1873-1884; na s. 43 fotokopia strony tytułowej doktoratu Junga obronionego 21 IX 1853 r. na berlińskim uniwersytecie.

⁸ *Plenar-Verhandlungen des XXIII. Provinzial-Landtages des Herzogthums Schlesien, der Grafschaft Glatz und des Markgrafthums Ober-Lausitz vom 5. bis einschließlich den 18. Oktober 1873*, Wrocław, br. daty (1874?), Drucksachen Nr. 2, s. 128 oraz Drucksachen Nr. 12, s. 345, Dr Martini otrzymał emeryturę w wysokości 1498 TR, 6 sr gr i 6 fen.

⁹ *Verhandlungen des XXXI. Provinzial-Landtages der Provinz Schlesien vom 6. December bis einschließlich den 16. December 1885*, Wrocław [1886?], cyt. dalej XXXI L., Drucksache Nr. 115 z 25 XI 1885 r., *Vorlage des Provinzial-Ausschusses betreffend die Gehalts-Competenzen des Direktors der Provinzial-Irren-Anstalt zu Leubus*.

¹⁰ Sylwetkę Wilhelma Altera (1843-1918), przedstawiają A. Kiejna i M. Wójtowicz, *dz.cyt.*, s. 44, Alter był dyr. w latach 1884-1912.

Z Jungiem odszedł też najwybitniejszy z dotychczasowych I lekarzy w zakładzie Emil Kraepelin (1856-1926), człowiek, który „odkrył” schizofrenię i nadał jej nazwę¹¹. Ponieważ dotychczas oficjalnie nie postawiono jednak żadnych zarzutów wystąpił o odszkodowanie za bezprawne zwolnienie z pracy (domagał się 3868 RM zaległych poborów). W tych okolicznościach wydział prowincjonalny postawił sejmowi pytanie, czy pieniądze te należy wypłacić, czy czekać na ostateczne rozstrzygnięcie sprawy w postępowaniu karnym lub dyscyplinarnym. W uchwale z 9 XII 1885 r. XXXI landtag zdecydowano, że wypłata dla dra Junga tymczasowo zostanie wstrzymana¹².

W Lubiążu ostatecznie po odejściu Junga dyrektorem został dr Wilhelm Alter, zwolnił się natomiast III lekarz dr Brandenburg, jego miejsce zajął tymczasowo jeden z najwybitniejszych psychiatrów dr Clemens Neisser (1861-1940)¹³. Pełnił on w latach 1886-1902 funkcję wyższego lekarza w Lubiążu. W 1902 r. dr Clemens Neisser został dyrektorem zakładu w Lublińcu, jednak gdy w dniu 1 XI 1904 r. na emeryturę przeszedł

¹¹ Sylwetka Kraepelina w pracy jubileuszowej *Psychiatrische Klinik der Universität München 1904-2004*, Berlin-Heidelberg 2005, a także u S. Feldmann, *Die Verbreitung der Kraepelinischen Krankheitslehre im deutschen Sprachraum zwischen 1893 und 1912 am Beispiel der Dementia praecox*, Göttingen 2005, wszędzie oraz u A. Kiejny i M. Wójtowicz, *dz.cyt.*, s. 45-46, jest też ogromna liczba życiorysów w internecie, np. zob. Lilly-pharma.de, czy <http://psywifo.klinikum.uni-muenchen.de>. Kraepelin w 1884 r. w Lubiążu zdiagnozował przypadek nowej choroby psychicznej, którą nieco później w Monachium nazwie schizofrenią. Moment ten w życiu Kraepelina jako najważniejszy doczekał się odrębnego opracowania, zob. H. Sternberg, M.C. Angermeyer, *Der Aufenthalt Emil Kraepelin's an der Schlesischen Provinzial-Irrenanstalt Leubus*, [w] *Fortschritte der Neurologie, Psychiatrie*, Stuttgart - Nowy Jork 2002, vol. 70, no5, s. 252-258. Na odkrycie Kraepelina powołał się już w 1885 r. inny lubiński lekarz, przyjaciel Kraepelina, Max Salomon (1860-?), w obronionym w tym właśnie roku we Wrocławiu doktoracie, który praktykę w Lubiążu wykorzystał w rozprawie doktorskiej, zob. M. Salomon, *Ueber Doppeldenken - Aus der Provinzial-Irrenheilanstalt zu Leubus*, Wrocław 1885. O znaczeniu Kraepelina w dziejach psychiatrii świadczy mnogość o nim wzmianek w pracy H. Schotta i R. Töllego, *dz.cyt.*, wszędzie, zwłaszcza od s. 116 i E. Shortera, *dz.cyt.*, od s. 118 (nazywany tu konsekwentnie twórcą współczesnej psychiatrii, dostrzeżono to już za jego życia, zob. *Biographisches Lexikon hervorragender Ärzte des neunzehnten Jahrhunderts*, Berlin - Wiedeń 1901, szp. 906). O samej chorobie zob. R. Dreszer, *dz.cyt.*, s. 97-103. Kraepelin był też twórcą pojęcia psychozy maniako-depresyjnej, zob. *tamże*, s. 103 i n.

¹² XXXI L., Drucksache Nr. 296. Debata w *Stenographischer Bericht...*, s. 52 i 53. Ciąg dalszy miał miejsce podczas XXXV landtagu w 1893 r. Marszałek ks. Raciborski poinformował, że dr Jung i poborca finansowy Guttwein zostali skazani przed sądem okręgowym we Wrocławiu 5 V 1891 r. Równolegle w postępowaniu sądownoadministracyjnym Wyższy Sąd Administracyjny we Wrocławiu 11 V 1892 r. wydał analogiczny (jak w poprzednim roku wyrok): Dr Jung - utrata zajmowanego urzędu, Guttwein - grzywna 200 RM. Oprócz tego wydział prowincjonalny prowadził własne postępowanie wewnętrzne i ustalił deficyt w kasie zakładu na 5022,15 RM. Środki te Junga przeznaczył na zakup wina, kawy i książek. Jung tłumaczył, że były to zakupy zarządcy zakładu, ale nie uznano tego za prawdziwe, gdyż decyzje o tych zakupach podejmował sam dyrektor, choć - jak zauważono - „nikt nie został złapany za rękę”. Ustalono ponadto, że ze swego mienia dr Jung nie był w stanie oddać tego długu. Ustalono, że istniał nieformalny fundusz „kieszonkowy” (*Taschengelderfond*) dyrektora, głównie na wydatki na lubiński pensjonat. Ostatecznie nie udało się ustalić w jaki sposób będzie ścigany dług od Junga i Guttweina. Wyroki sądów przyjęto tylko do wiadomości. Por. *Verhandlungen des XXXV. Provinzial-Landtages der Provinz Schlesien vom 5. bis einschließlich dem 15. März 1893*, Wrocław [1893], cyt. dalej XXXV L., *Stenographischer Bericht...*, s. 42 i 43 oraz Drucksache Nr. 318 z 7 III 1893 r. Później jednak lepiej potraktowano Guttweina, mniej obciążonego, na XXXVI sejmie dostał emeryturę, por. *Verhandlungen des XXXVI. Provinzial-Landtages der Provinz Schlesien vom 5. bis einschließlich dem 14. März 1895*, Wrocław [1895], cyt. dalej XXXVI L., Drucksache Nr. 61 z 28 XII 1894 r., uchwała w Drucksache Nr. 255 z 4 III 1895 r. Wcześniejsze kłopoty Junga zob. w APW, PVS, sygn. 1806, zwłaszcza od pag. 147.

¹³ Clemens Neisser urodził się w Świdnicy (podobnie zresztą jak jego brat inny wybitny lekarz Albert Neisser). Neisser jest twórcą wielu nowych pojęć w psychiatrii, m. in. perseweraacji. Zob. <http://www.swidnica.risp.pl/artykuly nawrocki wybitni swidniczanie.htm>.

dyrektor zakładu w Bolesławcu Carl Stöver, Neisser zajął jego miejsce tego samego dnia na 26 lat¹⁴.

Gdy wspominamy słynnych psychiatrów, którzy pełnili na Śląsku funkcje dyrektorskie warto odnotować fakt objęcia funkcji dyrektora zakładu w Płakowicach z dniem 1 X 1876 r. przez wybitnego psychiatrę Ewalda Heckera (1843-1909)¹⁵. Osobowość tak wybitna jak Hecker oznaczała podniesienie rangi szefa zakładu do godności dyrektora. Funkcję tę sprawował do 1881 roku. W 1882 roku dyrektorem zakładu w Bolesławcu mianowano dotychczasowego wyższego lekarza w Lubiążu dra Emila Sioli (1852-1922)¹⁶. Z tego ostatniego odszedł do Frankfurtu na Menem z dniem 1 XI 1888 r. Na koniec warto zwrócić uwagę na urzędującego w zakładzie w Kluczborku do końca istnienia placówki jednego z najbardziej charakterystycznych dyrektorów zakładów dla obłąkanych, a mianowicie Johannesesa Breslera (1866-1936). Autor kilkudziesięciu książek upowszechniających społeczeństwu różne zagadnienia związane z opieką medyczną nad chorymi psychicznie¹⁷. Właśnie śmierć Breslera wykorzystano do zamknięcia zakładu.

¹⁴ Cesarz Wilhelm II doceniając zasługi Stövera, odznaczył go Krzyżem Czerwonego Orła IV klasy. Sylwetkę Neissera kreśli S. Feldmann, *dz.cyt.*, s. 79. Życiorys także u A. Kiejny i M. Wójtowicz, *dz.cyt.*, s. 46-47. Neisser przeszedł do historii jako reformator organizacji leczenia szpitalnego chorych psychicznie, zob. H. Schott, R. Tölle, *dz.cyt.*, s. 275 i n.

¹⁵ Sylwetkę Heckera przedstawia w swym doktoracie Silke Feldmann, zob. S. Feldmann, *dz.cyt.*, s. 75. Hecker w 1871 r. opisał katanonię – później zaliczoną do odmian schizofrenii, a następnie (wspólnie z Karlem Ludwigiem Kahlbaumem) w 1874 r. hebefrenię, czyli młodzieńczą postać schizofrenii, zob. H. Schott, R. Tölle, *dz.cyt.*, s. 117 i 334. E. Shorter, *op. cit.*, s. 122, 124 i 136; o chorobach zob. R. Dreszer, *Zarys psychiatrii sądowej dla medyków i prawników*, Warszawa 1964, s. 99-100. Hecker odszedł z Plakowic w 1881 r., by założyć prywatny zakład w Johannisbergu nad Renem, zob. S. Feldmann, *dz.cyt.*, s. 75, w 1883 r. pracował już w klinice psychiatrycznej w Zgorzelcu i tu spotkał Kraepelina, zob. H. Schott, R. Tölle, *dz.cyt.*, s. 530. Wśród najważniejszych publikacji o Heckerze warto wspomnieć o pracach: M.J. Sedler, *The Legacy of Ewald Hecker; a new translation of „The Hebefrenie“*. Translated by Marie-Louise Schoelly, „Psychiatry”, Nov 1985 Nr 142(11), s. 1265-1271. K. Wilmanns, G.E. Berrios, A. Kraam, *Ewald Hecker (1843-1909), „History of Psychiatry”*, Dec 2002, nr 13 (52 Pt 4), s. 455-465. A. Kraam, *On the origin of the clinical standpoint in psychiatry, Dr Ewald Hecker in Görlitz, „History of Psychiatry”*, Sep 2004, nr 15 (59 Pt 3), s. 345-360. A. Koukopoulos, *Ewald Hecker's description of cyclothomia as cyclical mood disorder: its relevance to the modern concept of bipolar II*, „Journal of Affective Disorders”, Volume 73, Number 1, January 2003, s. 199-207.

¹⁶ Życiorys tego wybitnego psychiatry zob. Brigitte Leuchtweis-Gerlach, *Emil Sioli und das Köpperner Waldkrankenhaus*, [w] *Treffpunkt. Frankfurter Zeitschrift für Gemeinpsychiatrie*. Jahrgang Nr. 20, Nr. 2, Juni 1996, s. 49-57. W Bolesławcu był dyrektorem do 1888 r., przeszedł wtedy do Frankfurtu nad Menem. Zob. też E. Shorter, *dz.cyt.*, s. 121. Jego najbliższym współpracownikiem był Alois Alzheimer, dyrektor kliniki psychiatrycznej na uniwersytecie wrocławskim. Sioli wspierał Alzheimerera w badaniach nad chorobą, nazwaną później nazwiskiem tego ostatniego.

¹⁷ Warto przywołać w tym miejscu jego najważniejsze publikacje: J. Bresler, *Ader- und Nervenahrt, ihr gegenwärtiger Stand*, Halle 1916; tegoż, *Asphalt und Psychiatrie*, Kreuzburg 1935; tegoż, *Aus zwei Jahrhunderten, Lebenserinnerungen*, Kreuzburg [brak roku wyd.]; tegoż, *Ausgewählte Kapitel der Veraltung öffentlicher Irrenanstalten*, Halle 1910; tegoż, *Das Träumen als geistigseelische Nacharbeit*, Halle 1938; tegoż, *Die Aberhaldensche Serodiagnostik in der Psychiatrie*, Halle 1914; tegoż, *Die deutsche Gemüts- und Nervenheilkunde und der preußische Ministererlaß betr. Polizeiliche Unterbringung Geisteskranker in öffentlichen Heil- und Pflegeanstalten vom 21. Januar 1932*, Kreuzburg 1932; tegoż, *Die Wirkung kleiner mengen Alkohol*, Kreuzburg 1926; tegoż, *Die zehn wichtigsten Kulturaufgaben der Anstalten für Geistesranke*, Kreuzburg 1935; tegoż, *Erbsyphilis und Nervensystem*, Lipsk 1904; tegoż, *Ernährung*, Halle [brak roku wyd.]; tegoż, *Fleckfieber*, Halle 1917; tegoż, *Gegenwärtiger Stand des Irrenwesens*, Halle 1910-12; tegoż, *Greisenalter und Criminalität*, Halle [br. roku wyd.]; tegoż, *Jenseits von Klug und blöde*, Halle 1922; tegoż, *Marxismus*, Kreuzburg 1924; tegoż, *Neuere Arbeiten über Nervenstörungen und innere Sekretion*, Halle 1917; tegoż, *Neuere Arbeiten über Tetanus (Wundstarrkampf)*, Halle 1915; tegoż, *Rheumabad Warmbrunn auch ein Nerenbad*, Halle 1938; tegoż, *Seuchennachkrankheiten, insbesondere nervöse*, Halle 1920;

Jak daleką drogę przeszła współczesna psychiatria od XVIII wieku widać na przykładzie szpitala psychiatrycznego w Brzegu. Jego historię już w latach 70-tych XIX wieku opisał jego wieloletni dyrektor Wilhelm Alter¹⁸. Początki zakładu w Brzegu związane były wprawdzie z utworzeniem zakładu pracy przymusowej (*Zwangsarbeits-Haus* lub *Zuchthaus*) na mocy edyktu Fryderyka II z 25 III 1747 r. Już 4 II 1749 r. Fryderyk II zarządził, by w tym obiekcie można było umieszczać chorych psychicznie¹⁹. Pierwsze decyzje szczegółowe zapadły w 1751 i 1752 r. Sam budynek dla zakładu dla obłąkanych oddano do użytku w 1757 r. Był on jednak przestarzały i już 8 XI 1780 r. wyszedł pierwszy wniosek o jego poszerzenie. Starał się o to główny lekarz zakładu (de facto dyrektor części dla chorych psychicznie) dr Ernst Gottlieb Gławnig (1749-1808), który w pracy Altera pojawia się wiele razy, jako człowiek, który odegrał ogromną rolę przy rozbudowie zakładu. Gławnig pracował w zakładzie od 10 III 1777 do śmierci w 1808 r.)²⁰. W 1784 r. opracował on zasady postępowania z chorymi. W 1795 r. wprowadził specjalny gabinet lekarski dla przeprowadzania konsyliów. Zakład zaczął od posiadania 27 chorych, liczba ta była systematycznie zwiększana: w 1792 wynosiła już 77 osób²¹.

Pamiętać trzeba, że zakład w Brzegu nie był w tym czasie placówką samodzielną, lecz oddziałem w/w więzienia. Dopiero Fryderyk Wilhelm II 5 I 1785 r. w odpowiedzi na stanowisko z 24 XII 1784 r. wydał rozkaz gabinetowy w sprawie ustanowienia odrębnego zakładu w Brzegu (*Provinzial-Irren-Pflege-Anstalt* lub *Verpflegungs-Anstalt für Seelenkranke, schwermtige Personen zu Brieg*)²². Jedną z pierwszych informacji jego dotyczących (21 I 1785 r.) dotyczyła ustalenia przez Królewską Kasę Główną we Wrocławiu wysokości wynagrodzenia zakładowych oficjalistów²³.

Po pokazaniu najważniejszych postaci w dziejach psychiatrii na Śląsku, chciałbym przejść do kwestii organizacyjnych. Punktem wyjścia będzie regulaminu zakładu w Lubiążu z 1825 r.²⁴ Regulamin ten został zaakceptowany przez I sejm prowincjonal-

Tegoż, *Tabakologia medizinalis*, Halle [brak roku wyd.]; Tegoż, *Typhusbehandlung, insbesondere spezifische (Vakzinebehandlung)*, Halle 1915; Tegoż, *Ueber stenosierende Dünndarmtuberkulose*, Kreuzburg 1924; Tegoż, *Wichtigste entscheidungen auf den Gebiete der gerichtlichen Psychiatrie. 15 Folge aus der Literatur der Jahre 1916 und 1917*, Halle 1918; Tegoż, *Zum ewigen Friedel*, Halle 1919.

¹⁸ W. Alter, *Gründung und Entwicklung der Provinzial-Irren-Anstalt zu Brieg, Reg.-Bez. Breslau*, Auszug aus den Jahres-Berichten für 1877 und 1878, Brieg [1878?].

¹⁹ Tamże, s. 5. Zakład w Brzegu należał do grupy innych podobnych zakładów, tworzonych w XVIII w. Wykaz tych zakładów zob. H. Schott, R. Tölle, dz.cyt., s. 549.

²⁰ W. Alter, *Gründung...*, s. 5-10. Życiorys Gławniga zob. *Biographisches Lexikon...*, dz.cyt., Zweiter Band, Wiedeń - Lipsk 1885, s. 575. Gławnig urodził się w Brzegu w 1749, tutaj też zmarł 19 sierpnia 1808 r. Autor wielu publikacji naukowych, obok psychiatrii zajmował się także chirurgią, fizjologią i dietetyką. Sylwetka Gławniga także pod <http://brzeg.info/?id=1895&zwin=0> oraz <http://www.ober Schlesien.org/orte/B-Orte/brieg.htm>. Gławnig od 1777 pracował w zakładzie, zarazem będąc lekarzem (fizykiem) powiatowym. Jest to jeden z najsłynniejszych brzeskich filantropów, który ufundował wiele instytucji dobroczynnych. W 1825 r. stanął przy zakładzie dla obłąkanych kamień go upamiętniający.

²¹ W. Alter, *Gründung...*, dz.cyt., s. 9.

²² APW, PVS, sygn. 1737 i 1738, w pierwszej pag. 1, w drugiej okładka.

²³ Tamże, sygn. 1737, o z 21 I 1785 r. Ustalono zasady wynagrodzenia (dniówki), np. dla dyrektora 10 TR, wyższych urzędników około 5 TR (talarów Rzeszy), a także inne korzyści np. deputaty, czy wysokość jedzenia.

²⁴ Geheime Staatsarchiv - Preussischer Kulturbesitz - Berlin-Dahlem (dalej GStA PK), MSW Prus, Rep. 77, I HA, IV. Abt., D.XXIII d, Nr. 3 Bd. 1, niepaginowana, *Regulativ für den Verwaltung der Irren-Heil-Anstalt zu Leubus*.

ny na Śląsku i obowiązywać miał przez kilkadziesiąt lat. Najważniejsze postanowienia regulaminu zmierzały do ustalenia stosownych organów, które miały uczestniczyć w procesie podejmowania decyzji, istotnych dla funkcjonowania zakładu. I tak nadzór nad działalnością zakładu należał do nadprezydium prowincji śląskiej (§ 1), a bieżący zarząd do komisji zarządzającej (*Verwaltungs-Commission*), w jej skład wchodzić miało 2 urzędników szczebla rejencyjnego i dwóch posłów do landtagu (§ 2 i 3). Wspomniani tu członkowie winni mieli mieć zastępców. Wszyscy czterej członkowie komisji mieli wspólnie obradować. Każdy członek komisji mógł w czasie kadencji złożyć urząd, jeżeli był to członek wybierany przez landtag prowincjonalny, to ten ostatni w takim wypadku winien wybrać następcę. Gdy zrezygnował członek, będący urzędnikiem, to nowego wskazywał nadprezydent prowincji śląskiej (§ 20). Komisja zarządzająca miała przede wszystkim prowadzić zarząd bieżący i decydować w sprawach wydatków do 500 TR. Wydatki przekraczające tę sumę należały do nadprezydium. Kolejnym zadaniem były sprawy urzędników i pozostałego personelu w zakładzie. Zakład leczniczy, zwany w regulaminie pensjonatem miał ustanowionego odrębnego kuratora, który działał w imieniu komisji zarządzającej (§ 15).

Nadzór nad działalnością obu lubiąskich placówek należał do władz administracyjnych. Rejencja wrocławska sprawowała nadzór nad wszelkimi zakupami mienia przez zakłady (§ 17), nadzór dotyczył też kwestii biurowych (wykonywała go rejencja, ale pod kontrolą nadprezydenta - § 21).

Do najważniejszych zadań lubiąskiego zakładu zaliczono troskę o chorych, działania podejmowane w tym polu podlegały jednak nadzorowi ze strony nadprezydium. Wszelkie posunięcia finansowe zakładu musiały jednak mieć oparcie w budżecie zakładu, uchwalanym przez sejm prowincjonalny. Bieżące czynności, związane z działalnością zakładu należały do administracji zakładu, która była powoływana przez komisję zarządzającą. Administracja też prowadziła kasę zakładu, powołanie tej ostatniej, jak też wypłacanie wynagrodzenia dla pracowników, wymagało jednak zgody nadprezydium (§ 10). Na czele administracji zakładu stał jego dyrektor, był on powoływany przez komisję zarządzającą, ale pod nadzorem nadprezydium²⁵.

Ostatecznie w recesie tego zgromadzenia nastąpiło przekazanie na własność prowincji trzech zakładów dla obłąkanych (Lubiąż, Brzeg, Płakowice) na następujących zasadach:

1. stany śląskie przejąć miały koszty wyżywienia i ubrania chorych; w miarę możliwości miały też ponosić koszty utrzymania budynków;
2. prowincja miała też zasadniczo przejąć koszty utrzymania i wyposażenia budynków zakładów, król odrzucił bowiem wniosek, by koszty te w całości ponosił fundusz sekularyzacyjny; ewentualnie z wyłączeniem wydatków w punktach 3-5, w przyszłości z powodu ogólnopruskich interesów można by pokrywać dodatkowe wydatki z tego funduszu;
3. KHK wyłożył miała 25 000 TR na założenie zakładu w Lubiążu; suma ta na wniosek

²⁵ *Verhandlungen des ersten Provinzial-Land-Tages des Herzogthums Schlesien, der Grafschaft Glatz und des Markgrafthums Ober-Lausitz auf dem im Jahre 1825 abgehaltenen ersten Land-Tage, Wroclaw [1827]*, cyt. dalej I L., s. 15.

- stanów śląskich nie mogła być od niej niższa;
4. Król na prośbę stanów miał wyłożyć pieniądze w postaci specjalnej dotacji na wydzielenie z zakładu karnego w Jaworze samodzielnej placówki dla obłąkanych w Plakowicach;
 5. Zakład w Lubiążu zostanie poszerzony o dawny budynek konwentu i prałatury wraz z ogrodem cystersów i zostanie na czas istnienia zakładu przekazany w jego nieodpłatne użytkowanie;
 6. Stany miały uczestniczyć w ustalaniu kosztów utrzymania chorych we wszystkich zakładach; miały być przy tym ustalone dokładne współrzędne dla obliczania tych kosztów, zamierzano tu prosić o opinie właściwe władze miejscowe dla pochodzenia osoby chorej;
 7. Zamierzano utworzyć mieszane królewsko-stanowe komisje zarządzające zakładami, wytyczne w tej sprawie miał przygotować minister wyznań religijnych, oświecenia i zdrowia²⁶.

W związku z recesem I landtagu własne pisma o jego wykonaniu odnośnie utworzenia trzech zakładów dla obłąkanych zgłosili ministrowie ds. wyznań, szkolnictwa i medycyny von Altenstein oraz spraw wewnętrznych i policji von Schuckmann²⁷. W piśmie z 19 IX 1827 r. nadprezydent prowincji śląskiej Merckel, skierowanym do MSWiP von Schuckmanna wsparł się tu na opiniach ministra z 26 VIII 1827 r.²⁸ Szczególnie ważne dla siebie uznał minister stanowisko dyrektora lubiąskich placówek dr. Martiniego, które zaakceptował. Ten ostatni zauważył jednak pewne niejasności we – wspomnianym już wyżej – regulaminie obu lubiąskich placówek; dotyczyły one koniecznego innego rozgraniczenia kompetencji nadprezydenta, landtagu i organów zakładowych.

Na obrady II sejmiku prowincjonalnego minister von Altenstein przygotował też dodatkowo obszerny memoriał, który zawierał sytuację zakładów dla obłąkanych (10 XII 1827 r.). Minister wyszedł od przywołania królewskiego dekretu z 30 V 1827 r., który ostatecznie przekazał trzy zakłady landtagowi śląskiemu. W imieniu tego ostatniego zarządzanie miały przejąć organy prowincji²⁹. MWSM zauważył, że dotychczas zakładami zarządzały miejscowe wspólnoty, teraz miały je przejąć zapowiadane już na poprzednim sejmie prowincjonalnym komisje zarządzające, w składzie trzyosobowym. Miały one działać pod nadzorem MWSM, który mógł im wydawać postanowienia (*Bestimmungen*).

Zdaniem ministra istotne wobec zakładów zadania miał od tej chwili sprawować sejm prowincjonalny. Miał on po pierwsze podejmować pełne decyzje w sprawach finansowych i zaspokajać w ten sposób potrzeby zakładów. Drugim zadaniem miała być opieka nad obłąkanymi i miejscowe rozdzielanie środków, wreszcie po trzecie zagwarantowano sejmowi udział w ustalaniu prawnych zasad funkcjonowa-

²⁶ Tamże, s. 25 i 26.

²⁷ GStA PK, MSW Prus, Rep. 77, I HA, IV. Abt., D.XXIII, Nr. 3, Bd. 3, von Altenstein, pismo z 24 VII 1827 r., pag. 32, von Schuckmann, pismo z 25 VI 1827 r., pag. 21-24.

²⁸ GStA PK, MSW Prus, Rep. 77, I HA, IV. Abt., D.XXIII, Nr. 11, Bd. 1, pismo Merckla, pag. 12, stanowisko MWSM (w jego imieniu wystąpił wiceminister Hufeland), pag. 12v, a zwłaszcza 14 i n.

²⁹ GStA PK, MSW Prus, Rep. 77, I HA, IV. Abt., D.XXIII, Nr. 11, Bd. 1, *Pro Memoria* [słowa te wykreślono i ołówkiem wpisano niemiecki odpowiednik *Denkschrift*] *die Einrichtung und Unterhaltung der schlesischen Irren Anstalten betreffend, Berlin den 10ten Dezember 1827*, pag. 55-63v.

nia ośrodków³⁰. Minister odniósł się też do tej trzeciej wspomnianej wyżej kwestii, porządku prawnego w ośrodkach. Zaproponował przy tym pewne zmiany w dotychczasowej strukturze wewnętrznej komisji zarządzających. Zaproponowano, by wspomniani już dwaj urzędnicy rejencji byli radcami medycznymi, natomiast liczbę posłów – członków komisji zwiększyć do trzech (w razie śmierci danego członka w jego miejsce wchodził zastępca). Komisje w dalszym ciągu miały działać pod nadzorem nadprezydenta prowincji. Wszelkie decyzje komisji musiały być zatwierdzone przez tego ostatniego, także zmiany w podjętych już decyzjach. Decyzje bieżące należały – tak jak to przyjęto na poprzednim sejmie prowincjonalnym – do komisji zarządzających, ale nadprezydent musiał mieć zagwarantowany wpływ na treść tych decyzji. Minister wyraził też sugestię, by landtag zastanowił się dokonaniem zmian w regulaminie, by był on w większym stopniu jednoznaczny.

Ostateczne stanowisko w sprawie zakładów dla obłąkanych podjął dopiero II landtag prowincjonalny na posiedzeniu w dniu 16 II 1828 r.³¹ W związku z ustawą ogólną o kompetencjach sejmów prowincjonalnych z 5 VI 1823 r. (pkt III. 4) zarządzanie zakładami dla obłąkanych należało – zdaniem posłów – do spraw komunalnych prowincji, podlegało jednakże zwierzchniemu nadzorowi władz administracyjnych. Z uwagi na reces I landtagu z 7 VI 1827 r. i dekret propozycyjny na II sejm z 30 XII 1827 r. wpływały odnośnie zakładów dla obłąkanych następujące wnioski:

1) Dotychczasowe przepisy o uprawnieniach komunalnych uregulowano w ALR, które wskazywało, że opiekę nad obłąkanymi powierzono poszczególnym miejscowościom, gdzie zamieszkiwali, teraz mieli zostać skupieni w kilku ogólnokomunalnych ośrodkach.

2) Nową kwestią było problem kosztów ogrzewania pomieszczeń, w których przebywali chorzy i wydatki na ubrania. Oba wydatki winny być także przekazane związkowi instytucji komunalnych (*Provinzial-Kommunal-Verbände*).

3) Porównanie różnych ustawodawstw prowadziło do wniosku, że dotychczasowe uprawnienia miejscowe winny być zastąpione regulacjami o umieszczaniu chorych w 3 prowincjonalnych ośrodkach. I wobec tego te miejscowości, z których pochodzili chorzy winny się dokładać do ich utrzymania w wysokości 30-50 TR na głowę rocznie.

4) Nadprezydent prowincji powinien utworzyć komisje zarządzające zakładami i zapewnić komisjom samodzielność wobec powiatowych komunalnych komisji zarządzających (*Kreis-Communal-Verwaltungs-Commission*).

5) Departament ds. komunalnych urzędu rejencji legnickiej winien przekazywać na konto utrzymania zakładu w Płakowicach konieczne dla utrzymania tej placówki środki finansowe.

6) Wspominana już wcześniej suma 60 tys. TR powinna stanowić budżet 3 zakładów na lata 1828/1829 i być wpłacona przez króla na poczet KIHK. Należało

³⁰ Tamże, pag. 55v i 56.

³¹ GStA PK, MSW Prus, Rep. 77, I HA, IV. Abt., D.XXIII d, Nr. 12, niepaginowana, *Beschluß* z 16 II 1828 r., jest to szersza wersja rękopiśmienna dla znajdującej się wersji drukowanej, por. *Verhandlungen des zweiten Provinzial-Land-Tages des Herzogthums Schlesien, der Grafschaft Glatz und des Markgrafthums Ober-Lausitz auf dem im Jahre 1828 abgehaltenen zweiten Land-Tage*; Wrocław [1829], s. 38-41.

opracować jasne zasady dzielenia kosztów utrzymania zakładów w ramach prowincji śląskiej

- odnośnie chorych, którzy pochodzili z miast w prowincji, to powinna być ustalona wysokość sumy pieniężnej, jaką magistrat mógł przyjąć na dołożenie się do utrzymania tych chorych. W tym zakresie powinny być ustalone jednoznaczne dla miast współrzędne wielkości i odpowiedniej wysokości kosztów;

- odnośnie chorych pochodzących z pruskiego margrabstwa Górnych Łużyc sugerowano by uprawnienie do kalkulacji sum na utrzymanie chorych przekazać komunalnemu landtagowi tej części prowincji.

- odnośnie chorych pochodzących z gmin wiejskich landtag postanowił sam ustalić współrzędne finansowe przeciętnych kosztów leczenia, uwzględniające ponadto liczbę ludności i stosunek powierzchni oraz podatków klasowych.

- niezależnie od powyższego miały zostać ustalone kryteria kosztów dla wszystkich powiatów każdej rejencji w prowincji.

- w powiatach dla chorych z dominiów miały także zostać ustalone kryteria zwłaszcza w stosunku do liczby ludności.

- na podstawie tych kryteriów miały zostać ustalone kwoty szczegółowe dla poszczególnych wsi i gmin na podstawie liczby ludności i szczególnych warunków stopnia choroby umysłowej.

- ostatecznie zamierzano podjąć się próby skalkulowania uniwersalnej, podstawowej sumy przypadającej na jednego chorego na podstawie spisu ludności z roku 1825, podziałki obszaru powierzchni i statystyki podatkowej.

7) Na koniec postanowiono poprzez nadprezydium prowincji śląskiej przekazać królowi tak wypracowane stanowisko wraz z dodatkowymi sugestiami i *votum separatum* stanu chłopskiego.

Już w tym pierwszym okresie istnienia zakładu w Lubiążu zaistniała konieczność zatrudnienia zarządcy ekonomicznego, takie stanowisko wymaga rocznych poborów od 400 do 600 TR. Innym niezbędnym pracownikiem był kontroler finansowy, dla niego pobory miały wynosić od 300 do 500 TR. Dodatkowo – zdaniem posłów – konieczna była dalsza rozbudowa lubiąskiego zakładu i z tego powodu zaistniała konieczność zatrudnienia projektanta i wykonawcy tych prac, osoba ta winna otrzymać wynagrodzenie w wysokości 300 TR. Potrzeba też zatrudnić ponadto inspektorów nadzoru budowlanego. Wszystkie te koszty personalne oszacowano łącznie na około 5500 TR.

Jednak dopiero podczas obrad IV sejmiku prowincjonalnego powstał jeden z istotnych dokumentów, a mianowicie regulamin (zwany instrukcją) komisji zarządzających zakładami dla obłąkanych w Lubiążu, Brzegu i Płakowicach³². Do najważniejszych kwestii związanych z tymi komisjami instrukcja zaliczała przepisy o nadzorze nadprezydenta nad nimi. Każda komisja zarządzająca, tak jak dotychczas miała

³² *Instruktion für die Verwaltungskommission der Provinzial-Irrenheilanstalt zu Leubus und der Provinzial-Irrenaufbewahrungsanstalten zu Brieg und Plagwitz. Genehmigt durch Ministerialerlaß vom 2. Februar 1833.* Równoległe opublikowano ją w *Amtsblatt der [Königlichen – do 1918 r.] Regierung zu Breslau* [dalej: ABB], R. 1833, s. 88, w *Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Liegnitz* [dalej: ABL], R. 1833, s. 75, [w] *Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Oppeln* [dalej: ABO], R. 1833, Extrabeilage zu St. XI.

składać się z trzech członków i trzech zastępców. Byli to wybierani przez landtag posłowie, albo zupełnie inne osoby. Na czele komisji zarządzającej mieli stać natomiast wybrani przez nadprezydenta urzędnicy państwowi, którzy tworzyli zarząd komisji. Kadencja członków wybieranych przez landtag trwała do kolejnego landtagu, który miał dokonać następnego wyboru członków i zastępców. Gdy dany członek był nieobecny, w jego miejsce wchodził zastępca. Członkom komisji przysługiwały diety i zwrot kosztów podróży, tylko w zakresie wykonywanych przez siebie czynności urzędowych.

Do zadań komisji należały bieżące sprawy administracyjne zakładów, a zwłaszcza nadzorowanie i zwierzchnie kierownictwo nad sprawami bieżącymi zakładów i ich wewnętrznych części. Komisje administrowały też funduszami zakładów oraz prowadziły sprawy kasowo-rachunkowe. Kolejnym zadaniem było też nadzorowanie zakładowych urzędników i pracowników niższych w zakresie ich stosunków służbowych i przestrzegania dyscypliny. Jednak wszelkie porządki wewnętrzne, etaty i szczególne instrukcje zawsze wymagały zatwierdzenia przez nadprezydenta. Komisja nie mogła natomiast zajmować się kwestiami medycznymi, fizycznymi i dietetycznymi, tutaj jedynymi kompetentnymi osobami w tych kwestiach byli zakładowi lekarze, z tym że komisja musiała mieć pełną orientację w dokumentacji medycznej. Wątpliwości w tych kwestiach ostatecznie rozstrzygał nadprezydent. Do zadań komisji należały jeszcze kwestie zarządu ekonomicznego, decyzje komisji w tych kwestiach powinny być na bieżąco przekazywane dyrekcjom zakładów, zwłaszcza że komisje mogły zmieniać ustalone sumy pomiędzy poszczególnymi pozycjami w budżetach zakładów. Komisje miały też prawo o decydowaniu o przeznaczeniu zakładowych pomieszczeń, budynków i ogrodów. Tutaj zaliczono też zadania związane z ogólnym kierownictwem nad pracami budowlanymi i remontowymi. Na szczególne podkreślenie zasługuje też obowiązek prowadzenia bieżącej działalności przez komisje z punktu widzenia zachowania obiektywizmu, uczciwości oraz przestrzegania obowiązującego porządku prawnego. W tym zakresie komisja miała też nadzorować działalność zakładowych kas i prowadzonej rachunkowości. W tym celu miała co miesiąc przeprowadzać rewizję rachunków kasowych, a przynajmniej raz w roku nadzwyczajną rewizję generalną. Dopiero w razie braku nieprawidłowości nadprezydent zatwierdzał rachunki kasowe. Te zatwierdzenia przedstawiał następnie nadprezydent landtagowi dla ostatecznego zaakceptowania. Te ostatnie dotyczyło zwłaszcza ewentualnych koniecznych wykroczeń poza sumy ustalone w budżetach, które trzeba było pokrywać z rezerwy budżetowej. Komisja była też organem kontroli dyscyplinarnej nad zakładowymi urzędnikami, którym na początku ich zatrudnienia wręczała właśnie pismo nominacyjne (*Anstellungsdekret* - § 11). Każdy urzędnik był wprawdzie zatrudniany na czas określony na tzw. próbne zatrudnienie.

Dla kwestii podnoszonych w tym wystąpieniu istotne znaczenie miało uchwalenie na XXIV landtagu w dniu 15 I 1876 r. nowego regulaminu zakładów dla chorych psychicznie³³. Do najważniejszych kwestii zawartych w regulaminie były zasady zarzą-

³³ *Verhandlungen des XXXIV. Provinzial-Landtages der Provinz Schlesien vom 8. März bis einschließlich den 16. März 1891*, Wrocław [1891], Drucksache Nr. 126, s. 1047-1053. Regulamin zatwierdzono 20 III 1877 r. (ABB,

dzania zakładami i podziału kompetencji między organami prowincjonalnymi. Najważniejszą instytucją, która miała nadzorować zakłady był wydział prowincjonalny (wraz ze starostą krajowym), który zastąpił deputację krajową. Dlatego też główną kompetencją wydziału było ustanawianie porządków wewnętrznych komisji zarządzających dla każdego zakładu (*Geschäftsordnung*). Komisje zarządzające miały z kolei opracować regulaminy wewnętrzne zakładów (*Hausordnung*). Zadania bieżące zakładu realizowały organy zakładu. Na ich czele stał dyrektor zakładu mianowany przez wydział prowincjonalny. Za sprawy medyczne odpowiadać miał główny lekarz zakładu (*Der dirigende Arzt*), w nowym regulaminie z 1891 r. zwany pomocniczym (*Hilfsarzt*). U ich boku usytuowano radcę ekonomicznego, który wspierać miał dyrektora i lekarza głównego swą wiedzą. Dyrektor, główny lekarz, radca ekonomiczny i pozostali lekarze (*Arzt, Wundarzt*) tworzyli dyrekcję zakładu. Wszyscy oni byli mianowani przez wydział prowincjonalny, na podstawie warunków nominacyjnych przyjętych przez sejm prowincjonalny i tylko ci byli zaliczani do wyższych urzędników zakładowych, a co za tym idzie przysługiwał im statut wyższych urzędników prowincjonalnych. Nowy regulamin nie precyzował bliżej liczby i stanowisk tych wyższych urzędników, odsyłając do ustaleń opartych na kryterium potrzeb konkretnego zakładu. Regulamin zakładów przewidywał następującą kolejność bezpośrednich przełożonych w procesie decyzyjnym, który utrzymał się do wprowadzenia nowych regulaminów z 1891 i 1895 r., ustanawiających tu istotne zmiany, por. niżej):

Sejm prowincjonalny → Starosta krajowy → Wydział prowincjonalny → Komisja zarządzająca → Dyrekcja zakładu.

Do kompetencji wydziału prowincjonalnego należało ponadto dożywotnie mianowanie zarządcy zakładu (*Hausverwalter*) oraz kontrolera. Warto w tym miejscu przypomnieć, że poprzednie przepisy w sposób o wiele bardziej jasny wyliczały kompetencje poszczególnych organów w procesie decyzyjnym. W tej chwili uproszczenie procedury polegało na tym, że wszystkie te kompetencje, które omawialiśmy przy XXI landtagu w 1869 r., o ile nie zostały przy pozostałych organach, przeszły na wydział prowincjonalny, jako sukcesora deputacji krajowej.

Do kompetencji komisji zarządzającej należało ustalanie warunków służbowych lekarzy i urzędników zakładowych, a także udzielanie im wskazówek służbowych. Komisja zarządzająca miała też troszczyć się o zapewnienie choremu pociechy religijnej i w tym celu miała zatrudniać kapelanów zakładowych. Miała też ustalać służbowe warunki ich pracy. Komisja miała też prowadzić sprawy biurowo-kancelaryjne zakładów, dla realizacji tych zadań miała zatrudniać, według możliwości budżetowych, kancelistów, gońców i innych niższych urzędników, a także dla sprawowania zadań leczniczych niższy personel, taki jak pielęgniarki i pielęgniarki, dozorców, dozorki itp. Także

R. 1877, s. 137, ABL, R. 1877, s. 157, ABO, R. 1877, s. 148). Zasady te utrzymały się do XXXIV landtagu, który w 1891 r., nowe zasady różniły od dotychczasowych w niewielkim stopniu. Dalsze uwagi porównują przepisy obu regulaminów *Verhandlungen des XXXIV. Provinzial-Landtages der Provinz Schlesien vom 8. bis einschließlich den 16. März 1891*, Wrocław [1891], Drucksache Nr. 100 z 24 I 1891 r., *Vorlage des Provinzial-Ausschusses, betreffend den Erlaß eines neuen Reglements für die Schlesienschen Provinzial-Irren-Anstalten* (projekt). Ostateczna uchwała w Drucksache Nr. 263 z 13 III 1891 r. Kolejny regulamin zob. *Verhandlungen des XXXVI. Provinzial-Landtages der Provinz Schlesien vom 5. bis einschließlich dem 14. März 1895*, Wrocław [1895], cyt. dalej XXXVI L., Drucksache Nr. 43 z 11 XII 1894 r., *Vorlage des Provinzial-Ausschusses, betreffend den Erlaß eines revidierten Reglements für die Irrenanstalten von Schlesien* i uchwała w Drucksache Nr. 197 z 8 III 1895 r.

odnośnie tych osób komisja zarządzająca miała możliwość udzielania im instrukcji służbowych. Przysługiwał im statut niższych urzędników prowincjonalnych (§ 96 ordynacji prowincjonalnej).

Do kompetencji dyrekcji należały wszystkie sprawy bieżące, w tym zatrudnianie najniższych pomocników (*Dienstknechte*) oraz panien służących (*Mägde*), zaliczano tu także sprzątaczkę.

Do kompetencji sejm prowincjonalnego należało ustalanie warunków pracy wyższych urzędników zakładowych, jako urzędników prowincjonalnych, a także ustalanie liczby lekarzy zakładowych i zasad ich zatrudniania. Obie te kwestie wynikały z aktualnych możliwości budżetowych. Do kompetencji sejm prowincjonalnego należało też ustalanie kosztów badań medycznych chorych oraz taryfikator wydatków transportowych. Utrzymano też znane z poprzednich okresów wydatki na pilnowanie chorych (*Wartegelder*), które miały obciążać gminy na tymczasowe strzeżenie chorych, dla których nie znaleziono miejsca w zakładach. Te wydatki gmin były ich zwracane z budżetu prowincjonalnego i ich wysokości nadal decydował sejm prowincjonalny. Bliższe uregulowania zasad zwrotu tych środków miał wydać wydział prowincjonalny. Decyzje o zwrocie już oznaczonej sumy pieniędzy konkretnej gminie lub miastu podejmował starosta krajowy.

Warto zwrócić także uwagę na XXXV sejm prowincjonalny, który obradował w 1893 r. Stanowi on ostateczną cezurę w klasyfikowaniu wszystkich instytucji opieki medycznej i społecznej w prowincji śląskiej. Od tej pory postanowiono powiązać organizacyjnie i strukturalnie wszystkie formy zakładów w prowincji. Wszystkie mianowicie zakłady tej formy, czyli opisywane tu zakłady opieki nad obłąkanymi (w tym także zakłady dotychczas prywatne, z miejscami darmowymi prowincji) miały wraz z placówkami dla dzieci głuchoniemych i ociemniałych³⁴ i placówkami dla ubogich i podlegających poprawie³⁵ oraz szkołami położnych wraz z klinikami ginekologicznymi³⁶ tworzyć jeden pion organizacyjny. Miał on strukturalnie podlegać Krajowemu Związkiowi Pieczy nad Ubogimi, którego dotychczasowe losy zostały opisane we wcześniejszej publikacji³⁷. Zmiany te wynikały właśnie ze zmienionej ustawy o opiece społecznej z 8 III 1871 r. – nowelizacja z 11 VII 1891 r.³⁸ Ustawa ta powierzała opiekę nad wszystkimi wyżej wy-

³⁴ T. Kruszewski, *Początki prowincjonalnej opieki nad dziećmi głuchoniemymi i ociemniałymi na Śląsku w I połowie XIX wieku*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” No 2616, Prawo CCLXXXVIII, Studia Historycznoprawne, Wrocław 2004, s. 145-166; *Nadzór instytucji administracyjnych samorządu prowincjonalnego na Śląsku nad opieką nad dziećmi głuchoniemymi i ociemniałymi w latach 1875-1925*, „Zeszyty Naukowe” nr 2(7) 2008, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania „Copernicus” we Wrocławiu, Wrocław 2008, s. 177-194; *Nadzór nad szkolnictwem dla dzieci głuchoniemych i ociemniałych na Śląsku w latach 1925-1945 oraz bilanse tego szkolnictwa w okresie 1875-1945*, „Zeszyty Naukowe” nr 2(7) 2008, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania „Copernicus” we Wrocławiu, Wrocław 2008, s. 141-148.

³⁵ T. Kruszewski, *Organizacja opieki społecznej w działalności samorządu prowincjonalnego na Śląsku w XIX i XX wieku*, Wrocław 2010, s. 174 i n.

³⁶ T. Kruszewski, *Szkoły położnych i kliniki ginekologiczne podległe władzom prowincjonalnym na Śląsku w XIX i XX w.*, [w] *Vetera novis augere, Studia i prace dedykowane Profesorowi Waclawowi Uruszczakowi*, Kraków 2010, t. I, s. 505-528.

³⁷ T. Kruszewski, *Organizacja opieki...*, s. 55 i n.

³⁸ *Gesetzsammlung für die Königlichen Preußischen Staaten* [od 1907 r. *Preußische Gesetzsammlung*], dalej PGS, R. 1871, s. 130, *Gesetz vom 8. März 1871, betreffend die Ausführung des Bundesgesetzes über den Unter-*

mienionymi grupami osób Krajowemu Związkowi ds. Pieczy Ubogim poprzez Związki Miejskowe w poszczególnych gminach. Zauważono przy tym, że w dalszym ciągu obowiązywały jeszcze uzupełnienia do starego regulaminu z 20 III 1877 r., zamierzano ich treść także w nowym regulaminie³⁹. Najważniejsze było jednak nowe uregulowanie, które wiązało się z przyporządkowaniem zakładów dla obłąkanych Krajowemu Związkowi ds. Pieczy nad Ubogimi, zgodnie z ustawą z 11 VII 1891 r. O prawidłowym przepływie pieniędzy na leczenie chorych między zakładami a Krajowym Zarządem ds. Opieki nad Ubogimi (LAV) miał czuwać starosta krajowy. Włączając do regulaminu przepisy z 27 X 1887 r. o możliwości przejściowego leczenia chorych w domu rodzinnym, dopasowano je do finansowania leczenia przez LAV, który miał czuwać nad prawidłowością leczenia w domu. O odsyłaniu chorych do domu miał teraz wyłącznie decydować LAV.

Zmieniono też częściowo model decyzyjny. Dotychczasowe kompetencje sejmu prowincjonalnego w tych dziedzinach pozostały niezmienione. Kolejnym elementem procesu decyzyjnego pozostał nadal starosta krajowy, ale jego kompetencje były raczej od tego momentu nadzorcze, gdyż praktyczne działania z jego rąk przejął LAV. Pojawił się też wprowadzany już w dodatkach z lat 80-tych komisarz, który był bezpośrednim przełożonym najstarszego organu administrującego zakładami⁴⁰, czyli komisjami zarządzającymi. Tak więc model wyglądał teraz następująco:

Sejm prowincjonalny → Starosta Krajowy → Krajowy Związek ds. Pieczy nad Ubogimi → Komisarz → Komisja Zarządzająca.

Ta sytuacja przetrwała do końca republiki weimarskiej, po dojściu narodowych socjalistów do władzy zlikwidowano sejm prowincjonalny i działalność zakładów opiekuńczych została podporządkowana założeniom ideologicznym, zamiast wielkich uczonych pojawił się np. dyr. Ernst Buchalik⁴¹ i jego najbliższe współpracownicy dr Elisabeth

stützungswohnsitz; R. 1891, s. 300, potoczna nazwa ustawy to: *Gesetz über die sogenannte außerordentliche Armenlast vom 11. Juli 1891*, pełna nazwa ustawy: *Gesetz vom 11. Juli 1891 betreffend Abänderung der §§ 31, 65, 68 des Gesetzes zur Ausführung des Bundesgesetzes über den Unterstützungswohnsitz vom 8. März 1871*. Zob. T. Kruszewski, *Organizacja opieki...*, tam też dokładne jej omówienie. Ustawa weszła w życie 1 IV 1893 r.

³⁹ I dodatek (*Nachtrag*) pochodził z 23 VI 1882 r. (ABB, R. 1883, s. 172, ABL, R. 1883, s. 227, ABO, R. 1883, s. 182). II dodatek z 15 XII 1885 r. (ABB, R. 1886, s. 360, ABL, R. 1886, s. 321, ABO, R. 1886, s. 312), III dodatek z 27 X 1887 r. (ABB, R. 1888, s. 17, ABL, R. 1888, s. 13, ABO, R. 1888, s. 16). XXXV L., Drucksache Nr. 92 z 8 II 1893 r. Uchwała w Drucksache Nr. 314 z 10 III 1893 r.

⁴⁰ Przyjęty na XXXVI sejmie zrewidowany regulamin dodawał, że w wypadku nieobecności starosty krajowego komisarz bez odrębnego upoważnienia nie mógł zastępować starosty. XXXVI L., Drucksache Nr. 43 z 11 XII 1894 r., *Vorlage des Provinzial-Ausschusses, betreffend den Erlaß eines revidirten Reglements für die Irrenanstalten von Schlesien* i uchwała w Drucksache Nr. 197 z 8 III 1895 r.

⁴¹ Sprawą zbrodni w Lublińcu zajmował się szerzej Dionizy Moskwa, zob. *Eksterminacja w zakładzie „Loben”*, „Przegląd Lekarski” Nr 1/1975, s. 112-114 (tu też dalsza literatura oraz informacje o aktach śledczych). Ernest Buchalik, ur. 12 II 1905 r. w Rybniku, Ślązak, którego większość krewnych, słynnych harcerzy została podczas II wojny światowej wymordowana, sam uważający się za Niemca stał się zbrodniarzem. W partii hitlerowskiej działał od przyjęcia 1 V 1933 r. (nr leg. 3592445), był więc typowym karierowiczem, zaliczającym się do masowego naboru, gdy członkostwo w NSDAP stało się atrakcyjne. Śledztwo w tej sprawie toczy się od 6 VII 1967 r. i trwa do dziś (sic!), zapewne osoby zamieszane w zbrodnię z art. 1 ust. 1 dekretu z dnia 31 VIII 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami (Dz. U. z 1946 r., nr 69, poz. 377). Nigdy nie doszło do skazania lublinieckich zbrodniarzy, choć wykrycie tej sprawy doprowadziło do zupełnej kompromitacji samą Elisabeth Hecker, która w RFN założyła szpital dla chorych psychicznie dzieci w Westfalii. O akcji pisze także K. Uzarczyk, *Podstawy ideologiczne higieny ras i ich realizacja na przykładzie Śląska w latach 1924-1944*, Toruń 2002, s. 285 i n.

Hecker i pielęgniarki Cecylia Langos i Dorota Winkler, sprawcy najbardziej zbrodniczych wydarzeń, które miały miejsce w prowincji śląskiej, które rozegrały się w zakładzie w Lublińcu. Osoby te dokonywały eutanazji na dzieciach, miały też miejsce eksperymenty pseudomedyczne. W tym ostatnim celu dr Buchalik utworzył w zakładzie specjalny oddział A, za eksperymenty obok samego Buchalika odpowiadał też lekarz z uniwersyteckiej kliniki neurologicznej (dawniejszy szpital Wenzla-Hanckego, ob. mieści się tu Uniwersytet Ekonomiczny) we Wrocławiu prof. dr baron Walter von Weizsäcker. Natomiast zbrodni eutanazji dokonywał dr Buchalik i jego współpracownicy na oddziale B. Spotyka się różne liczby zamordowanych dzieci od VIII 1942 do XI 1944 r. (od 221 do ponad 275). Pierwszy był transport 20 dzieci z Saksonii. Zachowały się „żelazne” dowody zbrodni w postaci ksiąg szpitalnych, które zawierają dawki leków, co do których - na podstawie ekspertyz naukowców - nie mamy wątpliwości, że były śmiertelne. Zbrodniarze ci uniknęli kary, choć śledztwo Instytut Pamięci Narodowej (w spadku po Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce) ciągle prowadzi, ostatnio wznowiono je w 2000 r.⁴²

W III Rzeszy upadł sejm prowincjonalny. System samorządu terytorialnego, placówki opiekuńcze i Krajowe Urzędy działały teraz w warunkach narodowosocjalistycznego reżymu. Ideologia coraz bardziej krępowała działania lecznicze. System w zasadzie do końca prowadził działalność, wiosną 1945 r. pod szyldem Krajowy Urząd „czasowo w Jeleniej Górze”, gdzie zastała go noc z 8 na 9 V 1945 r.

W okresie Trzeciej Rzeszy oficjalnie nie doszło do całkowitego pochłonięcia przez NSDAP struktur państwowych, ukształtowało się jednak konkurowanie o wpływy między partią a państwem. Partia budowała różnorakie formy wpływu na struktury państwowe, zaczęła poszukiwać innych pośrednich form nacisku na państwo w celu wyegzekwowania swoich postulatów. Stwierdzone praktyki wskazują, że NSDAP bardzo skutecznie ingerowała w życie publiczne. Wyrażało się to m. in. w wydawaniu opinii dla funkcjonariuszy aparatu ex-samorządowego; nie uzyskanie pozytywnej opinii instancji partyjnych uniemożliwiało objęcie jakiegokolwiek stanowiska. Te charakterystyczne powiązania partii i państwa określa się w literaturze trafnym terminem *Nebenregierung* partii.

Efektom tego typu polityki było wprowadzenie kryteriów rasistowskich do praktyki funkcjonowania szpitali psychiatrycznych. Zapoczątkowała je sterylizacja chorych psychicznie, która przeszła następnie w eutanazję. Samo to greckie słowo jest złowieszcze w tym konkretnym wypadku, oznacza przecież „prawo do dobrej śmierci”. Koniec też był tragiczny, pozostałych przy życiu „dobrych rasowo” chorych psychicznie, wkraczająca do Lubiąża Armia Czerwona rozstrzelała.

⁴² Zob. J. Mikulski, *Akcja „eutanazji” w stosunku do dzieci*, [w] *Dzieci i młodzież w latach II wojny światowej*, red. Cz. Pilichowski, Warszawa 1982, s. 396 i n.; Senat RP IV Kadencji, druk nr 773, Warszawa dnia 3 sierpnia 2001 r., pismo prezesa IPN prof. Leona Kieresa do marszałek senatu prof. Alicji Grzeškowiak, s. 52 i 53. Próba policzenia dzieci zob. u K. Uzarzyk, *dz.cyt.* Na s. 288 tabela dzieci zamordowanych w zakładzie.

Аннотация

Томаш Крушевски

Медицинские и административные задачи службы охраны здоровья в провинциальных учреждениях психического лечения на Силезии в XIX и первой половине XX века

Предметом статьи является совместное существование науки и организации на практике. Примером были провинциальные психиатрические госпитали Дольной Силезии. Именно там началась современная психиатрия как наука, в университетской клинике во Вроцлаве. Автор представляет итоги соединения функций управленческих и медицинских на примере госпиталя в Любионже. Начиная с регламента 1825 г. по период III Райха, когда эффектом сильного влияния на государство немецкое партии национально-социалистской было введение расистских критериев в практику функционирования психиатрических госпиталей. Первым этапом была стерилизация психически больных а последним - эвтаназия. Конец тоже был трагический, выживших пациентов разстреляла Красная Армия после входа в город.